

Куліковіч Уладзімір Іванавіч

Беларускі дзяржаўны тэхналагічны ўніверсітэт

(г. Мінск, Беларусь)

nino-1924@mail.ru

КУЛЬТУРА ВУЧЭБНАЙ КНІГІ ПА МОВЕ: СУЧАСНЫЯ ТРАКТОЎКІ

У артыкуле здзейснена спроба сістэматызаваць рэдактарскі вопыт аўтара і погляды даследчыкаў на культуру вучэбнага выдання па беларускай мове. Устаноўлены адрозненні паняццяў «кніжная культура» і «культура кнігі». Акрэслены праблемы падрыхтоўкі электронных вучэбных выданняў, мэтазгоднасці іх стварэння і захавання аўтарскага права. Адзначаны актуальныя складнікі вучэбнай кнігі: выбар рэпертуару, узровень выканання рэдакцыйна-выдавецкіх працэсаў, творчае прымяненне стандартаў, мастацка-тэхнічнае канструюванне выдання. Зроблена выснова, што культура беларускай вучэбнай кнігі – важны паказчык культуры сучаснага грамадства. Каб захаваць традыцыі нацыянальнага кнігадрукавання, важна вывучаць вопыт папярэднікаў.

Ключавыя словы: мова, арфаграфія, вучэбнае выданне, культура кнігі, кніжная культура, рэдактарская падрыхтоўка

An attempt has been made to systematize the author's editorial experience and the views of researchers on the culture of the educational publication on the Belarusian language. The differences between the concepts of "book culture" and "culture of the book" are established. The problems of preparing electronic educational publications, the expediency of their creation and the preservation of copyright are outlined. The relevant components of the educational book are noted: the choice of repertoire, the level of implementation of editorial and publishing processes, creative application of standards, artistic and technical design of the publication. It is concluded that the culture of the Belarusian educational book is an important indicator of the culture of modern society. In order to preserve the traditions of national book printing, it is important to study the experience of predecessors.

Keywords: language, spelling, educational publication, book culture, book culture, editorial training

У навуковай літаратуры прынята размяжоўваць тэрміны «кніжная культура» і «культура кнігі». Першы з іх лічыцца значна пярэйшым, хоць і не мае агульнапрынятай трактоўкі. З пазіцыі культуралагічнага аналізу «кніжнай культурай» асобныя даследчыкі лічаць сістэму, якая складаецца з васьмі ўзроўняў: «кніжная культура грамадства; кніжная культура краіны; кніжная культура рэгіёна; кніжная культура асобных сацыяльных груп; кніжная культура фармальных груп і калектываў; кніжная культура сям'і; кніжная культура асобы» [1, с. 34]. Тэарэтычная ж мадэль кніжнай культуры, на думку беларускіх і расійскіх навукоўцаў, уключае тры комплексныя сістэмаўтваральныя складнікі: культуру кнігі, культуру чытання, культуру кнігараспаўсюджвання [2, с. 5]. Як бачым, культура кнігі – гэта адзін з важнейшых складнікаў кніжнай культуры. Змест яго ў працах нацыянальных і замежных даследчыкаў адпостраўвае, як правіла, якасны ўзровень канкрэтнага выдання, «культуру яго стварэння і распаўсюджвання ў грамадстве» [1, с. 34]. Напрыклад, А. Сідараў, упэўнены, што культура кнігі – гэта частка грамадскай культуры пэўнага перыяду з «непаўторна індывідуальнымі рысамі» [3, с. 10]. На думку У. Васільева, культура кнігі характарызуецца «выдавецкай культурай, мастацтвам кнігі і культурай паліграфічнага ўзнаўлення» [4, с. 39]. Характэрнымі асаблівасцямі, якія вызначаюць культуру кнігі навуковец лічыць *выбар рэпертуару, узровень выканання рэдакцыйна-выдавецкіх працэсаў* (літаратурнае, мастацкае, тэхнічнае рэдагаванне), *творчае прымяненне стандартаў, мастацка-тэхнічнае канструяванне выдання, аднаведнасць апарату выдання яго мэтаваму прызначэнню і чытацкаму адрасу, мастацтва афармлення* (культура шрыфтавога афармлення, кніжная графіка і дызайн, мастацтва пераплёту), *тыпаграфскае мастацтва*.

Задача даследавання – акрэсліць асноўныя складнікі культуры вучэбных выданняў па беларускай мове, якія павінны брацца пад увагу тымі, хто збіраецца стаць аўтарамі такіх кніг. Матэрыялам для даследавання паслужылі уласныя назіранні, досвед беларускіх вучоных, адпостраваны ў артыкулах, матэрыялах навуковых канферэнцый, манаграфіях.

Вучэбнай кнігай прынята лічыць выданне, асноўнае сацыяльна-функцыянальнае прызначэнне якога – служыць вучобе, вывучэнню і выкладанню вучэбных дысцыплін. Як трапна заўважыла Л. Васюковіч, вучэбная кніга па мове – гэта «дыдактычны праект сучаснага вучэбна-выхавачага працэсу...», які «акумулюе лінгвістычны вопыт пакаленняў, увасоблены у тэарэтычных правілах, звестках, фактах, апісаннях, прадстаўляе назапашаны вопыт маўленчай дзейнасці, зафіксаваны ў вусных і пісьмовых выказваннях розных стыляў і жанраў» [5, с. 137]. На думку В. Маславай, яна існуе для таго, «каб выбраць з інфармацыйнай плыні тую інфармацыю, якая з пункту погляду прафесіянала з'яўляецца самай важнай» [6, с. 15].

У Беларусі навуковы напрамак, звязаны з вывучэннем адметнасцей нацыянальнай кніжнай культуры, у тым ліку і культуры вучэбнай кнігі, пачаў

афармляцца ў апошнія дзесяцігоддзе ХХ ст. Сярод мноства цікавых вывадаў, зафіксаваных у працах Л. Доўнар, М. Нікалаева, А. Супы, Н. Бярозкінай і іншых, звярнуць хачелася б увагу на асноўныя з іх, якія, на наш погляд, прадвызначаюць культуру канкрэтнага выдання па беларускай мове.

1. Сёння сучасныя аўтаматызаваныя выдавецкія платформы, інфармацыйныя сеткі дазваляюць кожнаму стаць аўтарам вучэбнага выдання па беларускай мове. Найчасцей гэта назіраецца ў дачыненні да вучэбнай кнігі для школы. Як сведчыць аналіз механічных і электронных (інтэрактыўных) праектаў, аўтарамі іх з'яўляюцца, як правіла, настаўнікі, студэнты або былыя студэнты філалагічных спецыяльнасцей. Вучэбная кніга па мове ў такім выпадку перастае быць каштоўнасцю, бо стварыць яе можа кожны. У сувязі з гэтым заканамерна паўстаюць пытанні: Ці патрэбна краіне вялікая колькасць вучэбнай літаратуры па мове, якая выпускаецца ўстановамі адукацыі? Як гэтая колькасць суадносіцца з патрабаваннямі вучэбнага працэсу? Што з'яўляецца крытэрыем запатрабаванасці такіх выданняў? Для параўнання. На сёння, напрыклад, мы не маем ніводнага якаснага навукова-папулярнага выдання па беларускай арфаграфіі, разлічанага на масавага чытача. Той вал вучэбнай літаратуры арфаграфічнай тэматыкі адрасаваны, як правіла, школьнікам або студэнтам і разлічаны на вырашэнне ўтылітарных задач – падрыхтавацца да экзамену.

2. У сувязі з даступнасцю такіх кніг у сетцы Інтэрнэт актуалізуецца праблема аўтарскага права і яго захавання. Не раз даводзілася назіраць такую з'яву: матэрыялы, змешчаныя ў адных вучэбных выданняў, слова ў слова запазычваліся іншымі карыстальнікамі і ўжо ў якасці сваіх прэзентаваліся чытачу без усялякага ўказання на крыніцу. Або кнігі, выпушчаныя невялікімі тыражамі на папяровых носьбітах, без ўзгаднення з аўтарам размяшчаліся ў адкрытым доступе на сайтах ці ў блогах. На наш погляд, менавіта з правільнага ўсведамлення сутнасці аўтарскага права і пачынае фарміравацца культура канкрэтнай вучэбнай кнігі.

3. Наступным крокам да спасціжэння культуры вучэбнага выдання па мове з'яўляецца дакладнае вызначэнне чытацкага адрасу, функцыянальнага прызначэння, вучэбнай мовазнаўчай праблематыкі, якую імкнецца адлюстравець аўтар ці аўтарскі калектыў на яго старонках. Напрыклад, як сведчыць аналіз выданняў арфаграфічнай тэматыкі апошніх дзесяцігоддзяў, рэдка дзе ў прамавах да такіх кніг змешчана інфармацыя пра выданні аналагічнай тэматыкі, адрозненні новай кнігі ад ужо існаваных.

4. Сістэма падачы матэрыялу, яго паўната павінны карэляваць не толькі з вучэбнай праграмай дысцыпліны для канкрэтных чытачоў, але і з кнігзнаўчымі патрабаваннямі да падвідаў вучэбных выданняў, сярод якіх вылучаюцца практыкум, рабочы сшытак, падручнік, вучэбна-метадычны дапаможнік, буквар, хрэстаматыя і інш.

5. З мэтай актывізацыі і папулярызацыі беларускага маўлення базай для адпрацоўкі тэарэтычных палажэнняў павінны быць фрагменты не толькі мастацкіх тэкстаў, што належыць да традыцыйнага падыходу пры ўкладанні

падручнікаў у беларускамоўнай методыцы, а і тэксты іншых стыляў, важныя для пазнання шматграннасці жыцця: навуковыя, навукова-папулярныя, публіцыстычныя, афіцыйныя, гутарковыя, канфесійныя. Пры наяўнасці ў кіззе практыкаванняў не лішнім будзе прадугледзіць раздзел пад назвай «Даведкі», або «Адказы».

6. Сярод рэдакцыйных працэдур асобую ўвагу варта ўдзяліць карэктарскай працы. Выдаўцы і аўтары павінны разумець, што абдрукоўкі, граматычныя, лексічныя і арфаграфічныя памылкі адмоўна ўплываюць на культуру выдання па мове. Асабліва гэтага заўвага датычыцца электронных рэсурсаў, дзе кнігі выдаюцца за частую без рэдагавання і карэктуры. Сёння нельга дапускаць, каб някасна падрыхтаваныя вучэбныя творы трапілі да непадрыхтаванага чытача, нязвольнага крытычна ацаніць убачанае. Такія праекты працуюць на зніжэнне «кніжнай культуры» і дыскрэдытуюць беларускую мову. Як адзначаў М. Нікалаеў, маральны «давер да ўсякага напісанага слова» – сакральныя адносіны да напісанага тэксту, таксама важны складнік культуры кнігі [7].

7. Часткай нацыянальнай культуры і культуры канкрэтнай кнігі па праву можа лічыцца і чытэльнасць шрыфту. Рэалізацыяй гэтага напрамку мусіць займацца тэхнічны рэдактар, які павінен дакладна разумець патрабаванні існаваных стандартаў, дызайнерскія напрацоўкі і тое, што шрыфт для электроннага выдання не можа быць аднолькавым для кнігі на папяровым носьбіце. Вось якая рэакцыя была аднаго з расійскіх даследчыкаў пасля наведвання ім выдавецкіх цэнтраў Германіі: «Наколькі безразважны расійскі выдавец, які карыстаецца любым шрыфтам, што апынуўся пад рукой!» [8, с. 128].

8. Важнымі складнікамі культуры кнігі па беларускай мове побач з матэрыяльнымі, мастацкімі (эстэтычнымі), духоўнымі каштоўнасцямі павінна на сёння стаць даступнасць для любога чытача і фіксаваная цана. Важна каб любы жыхар Беларусі мог сабе дазволіць набыць такое выданне у любой кнігарні, заказаць праз камп'ютар, узяць у бібліятэцы, скапіяваць або прачытаць у бібліятэчнай зале.

Культура кнігі – гэта адзін са складнікаў кніжнай культуры, якая як своеасаблівы сацыяльны інстытут рэалізуе функцыю кантролю. Культура беларускай вучэбнай кнігі – важны паказчык культуры сучаснага грамадства з яго матэрыяльнымі, мастацкімі (эстэтычнымі), духоўнымі, маральнымі каштоўнасцямі. Для таго, каб узяць на вышыню культуру канкрэтнага выдання, думаецца, не лішнім будзе стварыць серыю відэаўрокаў па падрыхтоўцы беларускай кнігі да выхаду, а аўтарам прыняць пад увагу, што любое выданне мае дваісты характар. З аднаго боку кніга – гэта з'ява духоўнай культуры, якая ўзбагачае чалавека ведамі, а з другога – матэрыяльны носьбіт інфармацыі са сваёй канструкцыяй і ўнутранай структурай, своеасаблівы аб'ект калекцыянавання, дэманстрацыі поглядаў.

Як слухна адзначыла Л. Васюковіч: «асэнсаванне вопыту складальнікаў вучэбных кніг 20–30-х, 50–80-х гадоў дало б мажлівасць сучасным выдан-

ням дасягнуць пэўнай ступені лінгвістычнай і метадычнай дасканаласці ў межах нацыянальных традыцый кнігадрукавання, дазволіла б захаваць элемент самабытнасці, арыгінальнасці на ўласнай глебе выдавецкай справы» [9, с. 59].

Літаратура

1. Бенин, В. Л. Сущность и структура книжной культуры / В. Л. Бенин, Р. А. Гильмиянова, С. Е. Чушкина // Педагогический журнал Башкортостана. – 2015. – № 5 (60). – С. 33–42.
2. Васильев, В. И. Книжная культура России и Беларуси в контексте историко-культурного взаимодействия / В. И. Васильев, Н. Ю. Берёзкина, Л. А. Августь, М. А. Ермолаева // Библиосфера. – 2013. – № 4. – С. 3–6.
3. Сидоров, А. А. Об исследовательской работе по истории русской книги // Книга в России до середины XIX века / под ред. А. А. Сидорова и С. П. Луппова. – Л. : Наука, 1978. – С. 7–10.
4. Васильев, В. И. Книгоиздание в годы Великой Отечественной войны / В. И. Васильев // Новая и новейшая история. – 2004. – № 5. – С. 33–39.
5. Васюковіч, Л. С. Мэтавы і зместавы кампаненты мадэлі падручніка па беларускай мове / Л. С. Васюковіч // Ученые записки ВГУ им. П.М. Машерова. Серия: Ответственные и гуманитарные науки. Филология. – 2004. – Т. 3. – С. 137–154.
6. Маслова, В. А. «Концептуальные основы современной лингвистики» как учебная книга для магистрантов-филологов / В. А. Маслова // Учебная книга в системе филологического образования : сб. статей / под ред. С. В. Николаенко. – Витебск : ВГУ имени П. М. Машерова, 2018 – С. 15–18.
7. Николаев, Н. В. Книжная культура Великого Княжества Литовского : автореф. дис. ... д-ра филол. наук : 05.25.04 / Н. В. Николаев. – СПб., 1997. – 40 с.
8. Иванов, А. Культура учебного книгоиздания / А. Иванов // Высшее образование в России. – 2001. – № 3. – С. 127–129.
9. Васюковіч, Л. С. Метагэкт у структуры падручніка па беларускай мове / Л. С. Васюковіч // Романо-германская филология в контексте гуманитарных наук : сб. науч. статей. – Новополоцк : ПГУ, 2011 – С. 56–61.